

ГРАМАТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБМЕЖУВАЛЬНО-ВИДІЛЬНИХ ЧАСТОК *ТІЛЬКИ, ЛИШЕ, НАВІТЬ* У ПРИДІЄСЛІВНІЙ ПОЗИЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ)

GRAMMATICAL PARAMETERS OF FUNCTIONING OF LIMITING PARTICLES *ТІЛЬКИ, ЛИШЕ, НАВІТЬ* IN THE VERBIAN'S POSITION (ON THE MATERIAL OF MODERN UKRAINIAN FICTION)

Слободян М.Р.,
orcid.org/0000-0003-0763-9109
аспірант кафедри української мови
філологічного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті окреслено основні морфологічні аспекти функціонування часток як службової частини мови, проаналізовано граматичні параметри функціонування обмежувально-видільних часток української мови *тільки, лише, навіть* у придієслівній позиції, зокрема з'ясовано форму, спосіб та час, притаманні дієслову. Досліджено особливості функційних виявів часток *тільки, лише, навіть*, а також можливі додаткові значеннєві смисли, які вносять партикули в речення.

Ключові слова: частки, дієслова, граматичні параметри, функційні вияви, імпліцитні смисли.

В статье обозначены основные морфологические аспекты функционирования частиц как служебной части речи, проанализированы грамматические параметры функционирования ограничительно-выделительных частиц украинского языка *тільки, лише, навіть* в приглагольной позиции, в частности выяснены форма, способ и время, присущие глаголу. Исследованы особенности функциональных проявлений частиц *тільки, лише, навіть*, а также возможные дополнительные смысловые оттенки, которые вносят партикулы в предложения.

Ключевые слова: частицы, глаголы, грамматические параметры, функциональные проявления, имплицитные смыслы.

In the article the basic morphological aspects of functioning of particles of Ukrainian are outlined as part of speech, the grammatical parameters of functioning of limiting particles of Ukrainian are analysed *тільки, лише, навіть* in verbian's position, a form, method and time, is found out in particular, what inherent to the verb. The features of functional displays of particles are investigational *тільки, лише, навіть*, and also additional value senses that bring in particles in a sentence are possible.

Key words: particles, verb, grammatical parameters, functional displays, implicit senses.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства дослідження граматичних параметрів функціонування часток української мови є актуальним питанням. Складність цього завдання мовознавці обґрунтовують функціонально-семантичною неоднорідністю часток, полюси якої межують із граматичними класами іншої природи (сполучниками, прислівниками, модальними словами, займенниками). Водночас, з одного боку, партикули надають слову чи реченню додаткових смислових чи модальних відтінків, а з іншого, служать для виокремлення теми та реми під час актуального членування речення. Це питання вивчали Ф. Бацевич, А. Загнітко, С. Педченко, К. Симонова, В. Шинкарук, В. Fraser, D. Schiffrin, L. Brinton, G. Andersen та ін.

Актуальність розвідки полягає в тому, що питання вивчення лінгвістичного статусу часток і їхніх граматичних особливостей в українському мовознавстві, зокрема розгляд часток у придієслівній позиції і дослідження відповідних їхніх

функційних та комунікативних можливостей, недостатньо з'ясовано.

Новизна роботи полягає в невеликій кількості досліджень в українській лінгвістиці щодо з'ясування граматичних параметрів функціонування часток, що стосуються дієслів у реченні. *Теоретичне значення* отриманих результатів полягає в можливості застосування висновків у наукових дослідженнях сучасних учених, присвячених часткам та дієсловам української мови, їхніх граматичних особливостей, а також функційно-комунікативних можливостей у реченні.

Мета роботи – здійснити семантико-функційний аналіз обмежувально-видільних часток *тільки, лише, навіть* у придієслівній позиції, з урахуванням граматичних параметрів функціонування, на матеріалі сучасної української художньої прози. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) охарактеризувати граматичні особливості обмежувально-видільних часток *тільки, лише, навіть*

у придієслівній позиції; 2) з'ясувати всі морфологічні характеристики дієслів, з якими поєднуються частки (форма, час, спосіб та ін.); 3) окреслити найхарактерніші комунікативні смисли, що вносять частки у висловлювання в придієслівній позиції.

Під *граматичним* аспектом опису часток ми маємо на увазі характеристику обмежувально-видільних партикул, які стосуються дієслів: позиція стосовно дієслова (пре- та постпозиція), морфологічні параметри дієслова (спосіб, час та ін.). Крім того, до уваги ми беремо також імпліцитні смисли, що вносять обмежувально-видільні частки в речення в придієслівній позиції.

Сучасні українські мовознавці трактують частку як «незмінну службову частину мови, що надає окремим словам або членам речення додаткових значеннєвих відтінків, а також бере участь у творенні дієслівних форм граматичної категорії способу» [4, с. 723–724] чи як «незмінне службове слово, що бере участь у вираженні форм окремих морфологічних категорій, входячи в склад слова чи приєднуючись до нього, і передає комунікативний статус висловлювання, а також виражає відношення висловлювання і / чи його автора до навколишнього контексту, вираженого чи прихованого: т. зв. модальні частки» [20, с. 579].

В. Горпинич зауважує, що частки «служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів» [6, с. 288]. Розглядаючи частки як граматичний клас службових слів, О. Безпояско кваліфікує їх як незмінну службову частину мови і не заперечує наявності в них певної семантики: частки, «хоча й не називають фрагментів довкілля, вносять у речення певний елемент змістової характеристики» [2, с. 77].

Укладачі «Теоретичної морфології української мови» І. Вихованець і К. Городенська стверджують, що частки належать до класу службових слів, адже «вони так само не співвідносяться з поняттями, відповідно, не мають лексичного значення і виконують тільки синтаксичні функції» [5, с. 357]. Варто зазначити, що І. Вихованець в іншій своїй праці «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» звертає увагу на те, що великим недоліком традиційного поділу слів за семантико-граматичними класами є їх розміщення в одній площині. Оскільки службові частини мови позбавлені лексичного значення, то часто їх розглядають у системі частин мови «в ролі її компонентів, а отже, ігнорується їх специфіка, не розкривається їх граматичний статус, їх службовий стосунок до слова і до інших мовних одиниць» [3, с. 23].

За роллю в слові та реченні традиційно частки поділяють на формотворчі, словотворчі та фразові (заперечні та модальні). Модальні, у свою чергу, поділяють на стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, вказівні, окличні, обмежувально-видільні та підсилювальні. М. Плющ до групи обмежувально-видільних часток відносять такі лексеми, як: *тільки, лише, лиш, саме, якраз, навіть, хоч би* [21, с. 272–274]. Ми вважаємо цей поділ найбільш адекватним і в цій розвідці будемо послуговуватися терміном «обмежувально-видільні частки». В. Горпинич вважає, що видільні частки «виконують у реченні видільну функцію» [6, с. 296]. До цієї групи мовознавець відносить такі слова: *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, все, хоч, хоча б, уже (вже) тощо*.

Ф. Бацевич у монографії «Частки української мови як дискурсивні слова» зазначає, що частки *тільки, лише, навіть* об'єднані «загальним семантико-прагматичним смислом винятковості. Кожна із часток варіює цей смисл, вносячи в нього свої неповторні нюанси, залежні від типів контекстів» [1, с. 180]. Наприклад, основний комунікативний смисл частки *навіть* – несподіваність, частки *лише* – винятковість, яка не коментується, а констатується, а частки *тільки* – винятковість у вигляді авторського коментаря [1, с. 180–194].

Варто зазначити, що обмежувально-видільні частки *тільки, лише, навіть* мають спільні граматичні та комунікативні параметри функціонування, але водночас кожна партикула має індивідуальні особливості. Спільними для всіх часток є такі позиції, як препозиція перед особовим дієсловом, перед інфінітивом, перед дієсловом наказового способу, а також постпозиція стосовно особового дієслова.

1. Частки *тільки, лише, навіть* типово займають препозицію стосовно слова чи частини висловлювання, яких стосуються. Найчастіше дані обмежувально-видільні частки поєднуються з особовими дієсловами минулого та теперішнього часу дійсного способу.

Ти ж зараз навіть не знаєш, хто я [12]; *В темряві, згущеній і перемішаній вологим повітрям, читати було важко, Ольга лише розглядала яскраві картинки* [9]; *Костя підсадив літератора, Вова вчепився в нього, й отак удвох перетягли Пустовоєва, хоча Геракл геть не допомагав – смикався, тільки заважав* [15].

Варто зазначити, що багато контекстів демонструють ситуацію, коли частки стоять на початку речення в парцельованих конструкціях. Ці речення є прямим продовженням попереднього речення, і частка стає засобом зв'язку цих двох конструкцій.

На вулицю імені Леніна не заглядала. А нащо? Тільки відволікатися. Як ніч падала, Алка – разом із нею [19]; Дідуган насупився, підвівся, як не розсипався. Пошкандибав геть. Лише кивнув Гоцикові, коли повзнього сунув. – Скажи мені, май совість! Знаєш, скільки я вже його не бачила?! Навіть не знаю, чи живий він [13].

Позиція на початку речення розширює сферу дії часток і, таким чином, вони виділяють не тільки слово, якого стосуються, а й акцентують увагу на всьому висловлюванні загалом.

2. Обмежувально-видільні частки також можуть стояти в препозиції стосовно неозначеної форми дієслова. Більшість прикладів демонструє, що це випадки, коли інфінітив – це частина складеного дієслівного присудка. У таких контекстах можна побачити авторську акцентуацію певних дієслів за допомогою часток, адже маємо різні варіанти позицій означуваних дієслів та партикул.

Наче варто було збити ноги в кров, аби тільки зуміти повернутися саме сюди [16]; – Вовчик! – Макар раптом зрозумів, що готовий до всього. Навіть померти [Люко Макар]; Голос у нього глухий, його й у кімнаті чути через слово, а що вже чують ті, спраглі, по той бік віконця – можна лише здогадуватись [10].

У сучасному українському мовознавстві умовний спосіб дієслова виражає «складна, аналітично-флексійна морфема, основним складником якої є елемент би (б), а другу її частину становить флексія минулого часу» [5, с. 258]. Низка прикладів демонструють дійсно формально умовний спосіб, але змістовно він не є умовним, адже виражає дуже бажану / потрібну дію, на яку очікує / якої хоче мовець.

Першу ніч без Гоцика Ілія проведе тут. У плетеному кріслі біля коров'ячої шкури. Без сну. «Тільки б не покинула мене! Тільки б не покинула...», – билось [16]; Малий застрибує у двір, Паша ввалюється слідом за ним. Тільки б вона зачинилась, думає про хвіртку, тільки б зачинилась. Рве хвіртку зсередини [10]; Паша починає гатити долонею по залізних дверях. Тільки б, думає, з ним усе було добре, тільки б не почалося. Тільки не зараз [10].

Ці приклади чітко демонструють, що поєднання минулого часу дієслова з часткою би (б) не виражає жодної умовності, адже традиційно умовний спосіб виражає гіпотетичні, можливі дії, які можуть бути реалізовані за певних умов. Формально умовний спосіб насправді є так званим «бажальним», про який говорять І. Вихованець та К. Городенська в «Теоретичній морфології української мови». Мовознавці стверджують, що з

категорії наказового способу варто виокремити спонукальний спосіб, для якого «характерна послаблена апелятивність», та бажальний спосіб, в якому «зовсім нейтралізована апелятивність і натомість виразним є значення бажальності» [5, с. 257]. Саме таку ситуацію і демонструють аналізовані приклади, де бажаність дії часто є підсилена повторюваністю частки.

Деякі мовознавці розмежовують особові і неособові форми умовного способу. «Особові форми є поєднанням форми минулого часу з часткою би (б), а неособові – інфінітива з часткою б» [22, с. 296–429]. Більшість контекстів підтверджують попередньо висловлену думку про бажальний спосіб, адже формально маємо умовний спосіб, а змістовно – вираження бажаної дії за допомогою інфінітива та частки би (б). Принагідно зауважимо, що такі типи прикладів маємо не з усіма обмежувально-видільними частками, а лише із часткою тільки.

Катерина голову до його колін притисла. – Усі ці дні... Усі дні... Оце тільки б обняти вас і жаліти [19]; Засів у туалеті, на унітазі бакси на купки розділив, перелічив тричі – тільки б не прорахуватися, бо Тома враз аферу викриє! [18]; Кинула трубку, впала на підлогу – мацала-мацала під диваном: де та Вітчина схованка?! Тільки б знайти! [18].

3. Багато контекстів демонструють ситуацію, коли тільки, лише, навіть займають постпозицію стосовно дієслів, ці дієслова можуть бути різних форм (особова, інфінітив), часів (минулий, теперішній), способів (дійсний, наказовий). Це зумовлено тим, що така позиція партикул є винятково авторським задумом, адже дані обмежувально-видільні частки є препозитивними і типово стоять перед означуваним словом. Додаткової акцентуації додають розділові знаки, що стоять одразу після партикул: тире, кома, отже, частки виділяють не безпосередньо дієслово, якого стосуються, а всю частину висловлювання, що стоїть після партикул.

<...> Сосюра надзвичайно химерний у своїх спогадах, подумати тільки – чувак пройшов усю громадянську, воював на кілька фронтів, уцілів, що найголовніше, і про що потім пише у мемуарах? [7]; – Угу. І більш-менш достойні тьотки на тому робили нефігове промо. Кортні Лав <...> Та, зрештою, і до неї добігати не треба. Згадаймо лишень, як харили Мадонну <...> [14]; <...> в кожного своя запара, свої проблеми, ну, знаєте, як це буває – закручуєшся по справах, а потім раптом виявляється, що не знаєш навіть, де твої друзі позникали [11].

4. Низка контекстів демонструють, що обмежувально-видільні частки *тільки, лише, навіть* поєднуються з дієсловами наказового способу, підсилюючи їхнє значення та виділяючи їх у тексті.

Стас жбурнув недопалок у вікно, підійшов до Ліди, обхопив за плечі. – Навіть не згадуй про них [17]; Бізнюк тряс її і припадав їй до грудей. Потім розридався. Лише не помирай, – кричав, – Надюха, лише живи. А за мною не стане! [8]; Ром затрусив бородою: хто зна <...> Витягнув з кишені мобільний: номер мій запиши, я – Пауло, мене всі роми знають. Тільки запитай: де Пауло? Кожен хітанос підкаже [16].

Варто зазначити, що з розвитком усного мовлення, відображення якого маємо в художніх текстах, виформувалася ціла низка певних стилічних сполучень слів, які мають глибокі імпліцитні смисли. Зараз маємо на увазі ті, до складу яких входять дієслова й обмежувально-видільні частки. Типово ці сполучення слів супроводжуються відповідною інтонацією та мають експресивне забарвлення:

– *тільки / лише подивитися / поглянути* (та інші дієслова з подібним значенням) – у будь-якій особі наказового способу. Мовець здивований / обурений, і часто не потрібно прямо розуміти ці слова і подивитись на когось, варто сприймати це метафорично і подивитись на ситуацію загалом.

Він безплатно сяде на свій довоєнний «опель», провітрить його у горах. За самий тільки бензин! Ви тільки подивіться на цього неробу! Мати з батьком удосвіта вже на виноградниках, а він тільки те й знає, що вино дудлити та легких грошей чекати [16]; – Катю, донечко! Вставай, сплячка красуне. Гляньте тільки! Коси розпустила <...> розпустила <...> Ще вдавшись колись уві сні [19];

– *(хай) тільки спробують* – у будь-якій особі наказового способу. У цих словах чітко прочитується погроза, яку мовець висловлює цілеспрямовано, намагаючись когось залякати, і часто наводить наслідки в разі невиконання його наказу:

– *А що це ви <...> наче випили й не закусили? Хто це приходив? Наїжджають? – Злату Бубнову зупинити – легковиком на КамАЗ. – Так ви їм скажіть – колектив за вас! Хай тільки спробують. Ми їм влаштуємо армагеддон на три дії без перерви на каву [16]; – Звичайно, ти дурепа, Люсі! А я <...> Я – геній! Я грант виграв! Мені тепер сто доларів платитимуть! На день! Я собі таку <...> доярку знайду! <...> Люся підійшла до зачинених дверей, буцнула по них босою ногою. – Тільки спробуй, стара сволото! Ноги повідриваю! [15];*

– *як ти тільки смієш* – у будь-якій особі наказового способу. Це сполучення слів виражає обурення, яке мовець хоче показати, і залежно від контексту може також додатково виражати незгоду, погрозу, повчання тощо:

– *Нані? Ти мене дівчиною лякатимеш? Та як ти тільки смієш <...> як каже одна велика людина! [15]; – Доярка! Як ти тільки смієш <...>, – пхикнув Пустовоєв [15].*

Отже, обмежувально-видільні частки *тільки, лише, навіть* поєднуються з дієсловами дійсного, умовного та наказового способу теперішнього та минулого часу, займаючи водночас прет- та постпозицію. Партикули виконують типово обмежувально-видільну функцію, тобто виділяють певну дію з-поміж інших та можуть надавати слову чи реченню додаткових смислових та експресивних відтінків: обурення, здивування, погрози, незгоди, повчання й ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова : монографія. Львів : ПАІС, 2014. 288с.
2. Безпояско О. Частка на тлі мови і мовлення. *Українська мова*. 2003. № 4. С. 77.
3. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ, 1988. 256 с.
4. Вихованець І. Частки. *Українська мова*. Енциклопедія. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 723–724.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 398 с.
6. Горпинич В. Морфологія української мови. Київ, 2004. 366 с.
7. Жадан С. Anarchy in the Ukr. Харків, 2005. 240 с.
8. Жадан С. Біг Мак. Перезавантаження. Харків, 2015. 304 с.
9. Жадан С. Ворошиловград. Харків : Фоліо, 2010. 442 с.
10. Жадан С. Інтернат. Чернівці : Меридіан Черновіц, 2017. 336 с.
11. Жадан С. Капітал. Харків : Фоліо, 2006. 800 с.
12. Карпа Ірена. Довбо і Зло. Харків, 2010. 320 с.
13. Карпа Ірена. Піца «Гімалаї». Харків, 2011. 400 с.
14. Карпа Ірена. Пеламутрове порно (Супермаркет самотності). Дуліби, 2005. 215 с.

15. Люко Дашвар. Биті є. Книга 1. Макар. Харків, 2011. 288 с.
16. Люко Дашвар. Биті є. Книга 3. Гоцик. Харків, 2012. 272 с.
17. Люко Дашвар. Мати все. Харків, 2010. 336 с.
18. Люко Дашвар. На запах м'яса. Харків, 2010. 368 с.
19. Люко Дашвар. Село не люди. Харків, 2011. 272 с.
20. Николаева Т. Частицы. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 579.
21. Плющ М. Граматика української мови: у 2 ч. Ч. 1: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2005. 286 с.
22. Русанівський В. Дієслово. *Сучасна українська мова. Морфологія* / за заг. ред. І. Білодіда. Київ, 1969. С. 296–429.

УДК 340.113+81'276.6

ДЕРИВАЦІЙНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЛОВА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ТЕКСТІ

DERIVATIVE FUNCTIONING OF THE WORD IN THE CURRENT UKRAINIAN LEGAL TEXT

Царьова І.В.,
orcid.org/0000-0002-1939-7912
кандидат філологічних наук
докторант кафедри української мови
Запорізького національного університету

У статті на матеріалі сучасного українського юридичного тексту з'ясовано, що будь-яка одиниця в мові є носієм потенціалу свого дериваційного функціонування. Дериваційне функціонування сучасного українського юридичного тексту розглянуто як сфера функціонально-дериваційного простору юридичної мови. Визначено семантичні різновиди, прийменниково-відмінкові засоби вираження й особливості деривації субстанційно-атрибутивних і адвербіально-атрибутивних компонентів в іменникових словосполученнях.

Ключові слова: деривація, дериваційне слово, дериваційне функціонування, присубстантивні компоненти, юридичний текст.

В статье на материале современного украинского юридического текста выяснено, что любая единица в языке является носителем потенциала своего деривационного функционирования. Деривационное функционирование современного украинского юридического текста рассмотрено как сфера функционально-деривационного пространства юридического языка. Определены семантические разновидности, предложно-падежные средства выражения и особенности деривации субстанциально-атрибутивных и адвербиально-атрибутивных компонентов в именных словосочетаниях.

Ключевые слова: деривация, деривационное слово, деривационное функционирование, присубстантивные компоненты, юридический текст.

In the article on the material of the modern Ukrainian legal text it was clarified that any unit in the language is the bearer of the potential of its derivation functioning. The derivativeness of the modern Ukrainian legal text is considered as a sphere of the functional-derivative space of the legal language. The semantic varieties, predictive-case means of expression and singularities of derivation of substantive-attributive and adverbial-attributive components in nominal phrases are determined.

Key words: derivation, derivation word, derivative function, adjective components, legal text.

Постановка проблеми. Дериваційне функціонування сучасного українського юридичного тексту розглядається як сфера функціонально-дериваційного простору юридичної мови, яка охоплює різні плани (формальний, змістовний, функціональний) і аспекти (онтологічний і гносеологічний, синхронічний і діахронічний, ста-

тичний і динамічний, ономаціологічний і семаціологічний). Сучасні граматичні дослідження зосереджені на комплексному і багатоаспектному вивченні речення з опертям на поняття синтаксичної деривації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання першочергового впорядкування украї-